

Om landsbykirkegårdes inddeling

Af H. K. Kristensen

I »Folk og Kultur« 1975 har Knud Jensen skrevet en afhandling »De dodes sogn«, hvori han søger at vise, at sognets kirkegård var en art miniature af sognet, så de sydlige landsbyer havde deres gravplads syd for kirken, de østlige deres øst for osv., og han tager dette som bevis for, at landsbyfællesskabet varede ved efter døden. Forfatteren finder bekræftet, at »kirkegårdens inddeling var jævngammel med kirkens opførelse,« at sognefolkene da bestemte, hvordan begravelsespladsen skulle anlægges, derefter størrelsen og formen og sluttelig rejste kirkegårdsdiget.

Denne opfattelse kolliderer med en anden, som ældre tids arkæologer har gjort gældende. De fandt, at adskillige kirkegårde var uden grave på nordsiden og så, at folk bevidst holdt sig til solsiden. Det var samme forhold, som fandtes ved flere gravhøje, ved hvis fod der var brændtbensgrave fra yngre bronze- og ældre jernalder. Også denne iagttagelse af den gravtomme nordside synes at være rigtig for en del kirkegårde. Men hvor gammel denne skik er, og om den har noget med bronzealderens soldyrkelse at gøre, er et spørgsmål, vi senere vil komme tilbage til.

Knud Jensen nævner også, at de fattige havde deres særlige plads på kirkegårdens »overdrev«. Det er da også velkendt, at der var et »fattighjørne« så at sige på hver kirkegård. Noe-Nygaard skriver i digtet Ved Bindstow-præstens grav:

»Der er et Fattighjørne
paa Spentrup Kirkegaard,
hvor Solens Kast er karrigt,
og Kuldens Knus er haard,
hvor Selvmordskram og Skittingskok
fra Hedens tusind Veje
blev kylet hen og kulet ned.
Der valgte Du dit Leje.«

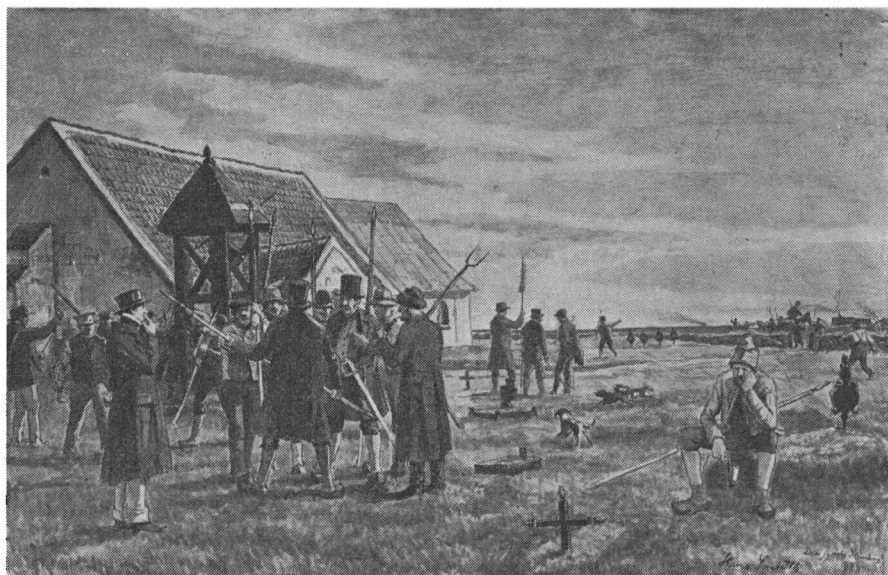
Og Blicher selv lader Mads Uhr sige om e Staakelsmand (rakkeren): »A slow nø Fiel sammel om ham aa kyl ham nier i de nordvest Hjøn aa e Kjerrgoer, aa

dæh legger han.« – Også på Lunde kirkegård vest for Varde er fattighjørnet det nordvestre. Det var det vist de fleste steder. Jensen nævner selv et eksempel på en begravelse af en selvmorder i et nordvesthjørne. Hele nordsiden kunne forøvrigt benyttes på de kirkegårde, der ellers ikke havde grave på skyggesiden. Undtagelsesvis kan det forekomme, at fattighjørnet ligger i den sydlige del, således på Kolby kirkegård, Samsø, hvor det fandtes i sydvesthjørnet (1). Man må dog huske, at sådan har det ikke altid været. Mange af den gruppe mennesker, som kom til at hvile der, blev i endnu ældre tider begravet uden for kirkegården »i høj og heden jord«, nemlig bandsatte, henrettede, selvmordere og folk af ikke-kristen religion. Vore gamle rettersteder vidner tilstrækkeligt derom, man kan f. eks. blot betragte de makabre billeder i Nationalmuseets Arbejds-mark 1947 for at føle sig overbevist. Mangfoldige andre beretninger siger det samme, ligesom det sker, at ploven ved markskel og afsides kroge bringer dødsdømtes knogler for dagens lys (2). 1573 blev der da også klaget til Fyns biskop over, at præsten hr. Søren Hansen i Søby havde begravet en troldkvinde på kirkegården, skønt hun havde »forsoret« land og rige (3).

I begravelseskikken hos disse udstødte er der altså sket forandringer. Det er imidlertid rigtigt, at adskillige kirkegårde er – eller var – inddelt, som Jensen påpeger det. Men det er et spørgsmål, om årsagen skyldes en bevidst kopiering af sognet, drevet af landsbyfællesskabets ånd. Det er ligeledes et spørgsmål, om den af Knud Jensen omtalte inddeling virkelig er så gammel som påstået. At påvise en kirkegårdsinddeling, gældende omkring år 1900, er ikke et bevis for, at den også var gældende år 1000.

Der er een kirkegård i Norden fra den allerførste kristne tid, som nu vises for vore øjne i al sin uberørthed.

Knud J. Krogh har for Nationalmuseet udgravet og undersøgt den første kristne kirke og kirkegård på Grønland, bygget af Erik den Rødes hustru, Tjodhilde, der ifølge sagaen efter sin omvendelse byggede en kirke »ikke alt for nær ved Brattalid«. Og der er den fundet. Hendes mand var da endnu ikke gået over til kristendommen. Denne ganske lille kirke med sin kirkegård må være rejst kort efter år 1000 og blev opgivet, før der var gået 100 år. Ved Kroghs omhyggelige undersøgelser blottedes gravene. De viser, at disse landnamsmænd, disse første kristne, havde en ganske anden plan over deres kirkegård. Ud fra en antropologisk undersøgelse af skeletterne, foretaget af Jørgen Balslev Jørgensen, kan man se, at mændene blev begravet syd for kirken, kvinderne nord for og børn mod øst, dog med nogle undtagelser. De var alle efter almindelig kristen skik lagt med hovedet i vest. Endelig gør Krogh opmærksom på, at der også kan anes en social deling, idet de døde, der havde fået kister, alle var begravet tæt ved kirken, altså den tids mest velhavende og fornemste personer. Først senere rykkede de ind i selve kirken. De begravede var ikke blot folk fra Brattalid, men også kristne fra andre gårde (4). – Ifølge venlig meddelelse fra

Hans Smidth: forarbejde til »Fjenden ventes« (Randers Kunstmuseum), dateret 1879. Man ser den græsbevoksede kirkegård med en nedslidt sti fra stættten til kirkedøren og nogle spredt anbragte gravminder: fire smedejernskors tæt ved hinanden, formentlig sat over familiemedlemmer, der er døde med kort mellemrum. Derudover et par simple træ Kors, to gravrammer af træ og udfyldt med jord, mens en temmelig ny gravtue benyttes som sæde for en af krigens trætte »tropper« – også den er der et gravminde ved. Ingen inddeling kan konstateres.

Knud Krogh har man også andetsteds begravet børnene øst for kirken, således på en kirkegård i Lund i Skåne.

Landnamsfolkene har ikke villet forstyrre gravfreden ved at grave nye grave ned i ældre. Det er kun sket i få tilfælde. Man har kunnet undgå det, da det kun var et kort åremål, kirken benyttedes. Grønsværen har hurtigt bredt sit tæppe hen over gravenes tuer, ligesom det skete på vore kirkegårde.

Kirkearkæologen J. B. Løffler undersøgte 1891 og 92 en del af Roskilde domkirkes kirkegård, som lå nord for kirken, og som viste sig at tilhøre den ældre middelalder. På een undtagelse nær var alle bestemmelige skeletter af mænd. Ud for nordre korsfløj var således 21 mandsgrave og kun 1 kvindegrav. Og ved St. Laurenti kapel var alle bestemmelige voksne skeletter af mænd. Der var anvendt træ kister, stenkister (af kløvet kildekalk og teglsten) samt foretaget begravelse uden kister. Alle lå i ringe dybde, ofte kun med et par tommers jord over dækket. De ældste hørte til den kirke, Svend Nordbagger fuldførte og indviede 1084, da fundamenter til den senere kirke gik hen over dele af disse grave. Nogle

grave, tæt ved kirkens hellige bygning og forøvrigt også længere ude, var blevet forstyrret af senere grave. Kranier og andre skeletdele kunne være lagt ind i kisten ved de senere begravede. Selv middelalderens kongelig blev ikke altid skånet. »Da i foråret 1241 graven skulle bygges til Valdemar II, gjorde man sig ikke den ulejlighed at finde fodenden på Knud VI's kiste, men overhuggede denne på det sted, hvor skinnebenene havde plads« (5). Gik man sådan frem overfor en konges gravsted, hvor meget hensyn tog man da til den jævne mands?

Disse to kirkegårde viser tydeligt, at man har begravet mænd for sig og kvinder for sig i de første kristne århundreder. Det kan ikke skyldes landsbyfællesskabet! Tillige ser vi, at der dengang ikke var uvilje mod at blive begravet på nordsiden. Erik Skov finder heller ikke, at der senere i middelalderen var uvilje mod det (6). Der var altså ingen soldyrkelse! I yngre middelalder må man være holdt op med at begrave mænd og kvinder i hver sin del af kirkegården. Ægtefæller og børn begravedes nær hverandre.

Nogen plan for gravanbringelse fandtes ikke, skriver professor Lindhardt. Tuerne lå imellem hinanden, til de faldt sammen, bedst var det at ligge kirken så nær som muligt, helst i tagdryppet, så regnvandet kunne dryppe på graven, længere ude lå de frie bønder, så de frigivne og ude ved hegnet trældene og de ukendte (7).

Man kunne tænke sig, der blev indført en ny orden og plan ved reformationen, da så meget forandredes. Det er da også blevet hævdet af Troels Lund, der mente, at der da fremstod en skrigende modsætning mellem den katolske tids »skønne kirkegårde« og de lutherske. Det var dog ikke tilfældet. Man afskaffede indvielsen eller velsignelsen af hver ny grav, og hvad der var knyttet til skærsildslæren, som jo forkastedes. Der kom ikke nogen plan over kirkegården med faste gravsteder. Vi kan lytte til Palladius. Han anbefaler kirkeværgerne at lade græsset på kirkegården slå 2-3 gange om året, så der er »ingen tid højer græs end over ens ankelkode,« så »gode folk kunne gå heden på hine kirkegårde til deres forældres grave . . . Udvalg dit ledersted, heller i dag end i morgen, efterdi at vi haver ingen brev på vort liv« (8). – Havde landsbyer og folk dengang fået faste gravsteder, havde biskoppen ikke opfordret dem til at vælge et.

Netop græsset på kirkegården og i det hele taget den tilstand, den lå i, bestyrker ikke en opfattelse af, at her var en fast inddeling, man rettede sig efter. Kirkegården lå nemlig som en græsmark, hvor der i den katolske tid (og også senere) kunne opføres religiøse skuespil, holdes møder, ja, endog opslås boder. Køreporten i kirkegårdsdiget brugtes derfor ikke blot til gennemkørsel af materialer til og fra kirkebygningen, men også til processioner og vel også ved begravelser. I alt fald efter at det var blevet skik, at man kørte liget til kirkegården. I middelalderen blev liget ført på en bære, dækket af en ro (»hustag«) (9) og kom ikke ind i kirken, men førtes åbenbart lige til graven. Den nyere folke-

tradition har nok nogle eksempler på, at man bar liget rundt om kirken, før det begravedes; men det har næppe været skik i middelalderen. Der er ingen beviser herfor. Førtes liget lige til graven, foreligger den mulighed, at man af bekvemmelighedshensyn anlagde graven nærmest den kirkegårdsindgang, man sædvanligvis benyttede, og som lå afdødes hjemsted nærmest. Der er ikke ført bevis herfor, men noget kunne tyde herpå. I almindelighed var der flere indgange til kirkegården. I Orre ved Varde var der to i det sydlige dige. Den østligste af disse var »den store port« med køreporten, hvor bygaden og dens vej endte. Den vestligste hed »Gunderup kirkestætte«, og til denne havde indtil omkring 1700 ført en kørevej fra landsbyen Gunderup, som lå denne stætte nærmest. 1746 havde vejen længe kun været en gangsti, og Gunderup bymænd havde kørt ad Orrevejen med ligfølger og bryllupsskarer. Antagelig er stættens i sin tid blevet brugt ved begravelser fra Gunderup. Men derom vidnes der ikke i en proces om vejen 1745–46 (10), hvis det har været tilfældet, må det være glemt dengang.

At man foretrak gravsteder mellem indgangen og kirken, hvor folk færdedes, er Gammelsogns kirkegård et tydeligt eksempel på. Kirken ligger sydligt på Holmen lige ud mod Ringkøbing fjords vande, så der ingen bebyggelser er syd for kirken. Der er heller ingen grave at se i kirkegårdens sydlige del. Denne var udlagt til beboerne ovre på Klitten. Nu har de forlængst fået deres egne kirker og kirkegårde, og derfor benyttes det sydlige område på Gammelsogns kirkegård ikke, men ligger hen som en græsmark. Kirkestættens findes i det nordlige dige ud mod sognets beboede del af Holmen. Derfor blev holmboerne ikke begravet på solsiden.

I det sydlige Nørrejylland kaldes køreporten ligport. Navnet er dog ikke gammelt. Første gang, jeg har fundet det anvendt, er 1831 i Nørre Nebel kirkes regnskaber.

Porten benyttedes også, når man kørte høet bort fra kirkegården. Denne var som nævnt en græsmark, og det gik så vidt, at man tøjrede kreaturer derinde. 1793 klagede nogle af Ribe amts præster til stiftamtmanden derover. 15. nov. skrev han til præsterne, at de skulle lade kirkens betjente tage kreaturerne i hus efter forordningen af 14. april 1694 (11). Denne fastsætter takster for løsningspenge. Hvor uhyggeligt det i virkeligheden var, viser et par syn over Nørre og Sønder Bork kirker i Ringkøbing amt 1711. I Sønder Bork var kirkegården under fæfod, liggende helt åben »begødet og skammelig omrodet«, og i Nørre Bork var den »begødet af heste og kreaturer« og var af »svinevrad« ilde medhandlet. Endnu værre var det dog i Helsingør 1585, hvor svinene oprodede og fortærede liget af et lille barn (12). – Man må give L. Koch ret, når han som et resultat af sine undersøgelser skriver: »Man har ikke indtryk af, at befolkningen har brudt sig synderligt om sine grave« (13). – Hvordan kunne man opretholde faste skel under sådanne forhold? Desuden var her hverken gange eller stier.

Forøvrigt var lejen for kirkegårdens afgrøde en ret fast indtægtspost i mange kirkeregnskaber endnu langt ind i 1800-tallet. Kun de nyeste, ikke sammen-sunkne grave var i vejen for høbjergningen og måske et enkelt kors eller en gravsten hist og her.

På købstadkirkegårdene herskede tildels andre skikke og en noget anden lovgivning, hvoraf her kun skal fremføres, hvad der kan have interesse for emnet.

I købstæderne skulle der betales for gravsteder, både inde i kirken og ude på kirkegården, undtagen for de fattiges. 1578 gjorde man et forsøg på at få denne ordning gennemført på landet, hvor der kun betaltes for gravsteder i kirkerne, når storfolk, præster og kirkeværger, der døde i stillingen, skulle begraves der. Nævnte år blev det befalet bønderne i Nyborg len og på Langeland at betale »jordfærdsendinge for de døde deres lig og begravelse, hvilke penge skal gå til kirkens bygning som af Arilds tid.« Bønderne havde nægtet det, nu trues de med straf. Om de herefter har betalt, er ikke sikkert, i alt fald nægter kirkeværgerne året efter at aflægge regnskaberne for kirkerne, de mener ikke at skyldte noget, da tiendefæsterne ikke har betalt dem noget (14); der er nok heller ikke indgået penge for gravsteder.

Selv på købstadkirkegårde begravede man uden kontrol og uden plan eller inddeling. Det fremgår bl. a. af Ålborg bys »artickler« og »wiide«, hvor der findes en vedtægt fra 1556 om begravelse, og heri bestemmes, at på den ny kirkegård »schal huer graff were dyub 2¹/₂ alne, oc schal grauis y reig [dvs. rad] hoss huer andre oc icke hisz och her.« 1588 havde folk selv gravet grave til afdøde på Århus domkirkes kirkegård uden at henvende sig til kirkeværgerne eller andre om tilladelse, ligesom de heller ikke havde betalt noget derfor. Rigsrådet befalede da borgerne først at få besked hos kirkeværgerne samt betale. Ligeledes bar man sig ad i Varde. 1607 fik lensmanden Albret Skeel en kgl. missive om, at Johan Jakobsen, forstander på Sorø, havde berettet, at begge kirker i Varde var så bygfældige, at det var at befrygte, at de skulle falde ned, da borgerskabet ikke bevilgede dem nogen indkomst, enten for lig at begrave i kirkegården eller på andre måder. Skeel skulle derfor snarest tage til Varde og forhandle med borgerskabet om en takst for hvert lig, der begraves, dog efter indvånernes evne og formue. Denne takst stadfæster kongen så 29. maj 1608: for hvert gammelt, velbedaget menneske, som begraves i en af kirkerne, skal den afdødes arvinger betale til pågældende kirke 4 rd. og for hvert ungt menneske 2 rd., og for hvert gammelt menneske, som begraves uden for kirken på kirkegården, 2 mark danske og for hvert ungt menneske ved 15 år 1 mark danske (15).

I Kristian IVs store reces 1643 hedder det da også: »Vil de, som formue har, på landsbyen noget give for kirkegårds begravelse, det føres og til regnskab, dog må ingen tiltales eller besværges på sit yderste om noget sådant.« En reces 1615

havde ligeledes forbudt præsterne at tage nogen skænk eller gave for bøndernes begravelser; de skulle lade sig nøje med offer og tiende. På landet var der heller ingen graver. De pårørende kastede selv graven, hvor man syntes rimeligt.

Da kom Danske lov med bestemmelser, der vel nok tildels havde været gældende tidligere, men nu adskillige steder blev højaktuelle, idet »kirkeejerner«, der efterhånden havde fået eller fik fat i kirkerne, nu fik en klar ret til at optræde. Loven fastslår, at der hverken i kirken eller på kirkegården må graves nogen grav, mures, åbnes eller ligsten pålægges eller epitafier opsættes eller forandres »uden kirkeværgernes og kirkens forsvars videnskab og tilladelse«. Endvidere hedder det med en gentagelse af recessens ord, at hvis de formuende på landsbyen godvillig giver noget for kirkegårds begravelse, skal det føres til regnskab, men ingen må besværes på sit yderste om noget sådant »under 8 lod sølvs straf; men hvis de vil lægge sten eller andet monument på gravene, da bør de at give noget derfor til kirken efter billighed.« Desuden skulle provsterne »forfare om« kirkegårdenes vedligeholdelse, og hvis børn og unge leger på kirkegården under gudstjenesten, skulle de små piskes og de store sættes i gabe-stokken.

Det kunne nok få en nidkær kirkeejer til at gribe ind. Det gjorde Mogens Henriksen Vendelboe til Søgård. Hans hustru ejede Ny- og Gammelsogns kirker på Holmsland, og han fandt, at når nogen døde, gravede de efterlevende uden kirkepatronens tilladelse »grave på kirkegården, når og hvor dennem lyster så og bruger klokkerne at ringe med uden efter behag.« Han forbød alt sligt og ligeledes folk at grave tørv på kirkegården og på dens fortov. I loven var indsat en bestemmelse om, at folk skulle betale 1–4 mark for at få lov til at bruge klokken ved begravelser. Vendelboe lod forbudet lyse i kirkerne, men det hjalp ikke meget. Han stævnedes da en af de formastelige, Peder Iversen i Plovsgård, der frimodigt svarede i retten, at sådan havde det altid været brugt ved begravelser. Endnu 13 år senere var det ikke alle, der rettede sig efter gods-ejerens anvisning. Sønnen fra Søgård anviste en mand fra Gammelsogn en gravplads syd for kirken og lagde 6 sten på stedet. Men manden begravede den døde et sted, hvor han selv ønskede, det skulle være (16).

Trods lovens bestemmelser fortsatte bønderne med at kaste grave, som de var vant til, og i almindelighed sparede de ligprædiken, i alt fald i Vestjylland, endnu en rum tid. Da Th. Jensen i Ovtrup 1736 begravede sin moder, skulle liget som sædvanligt føres lige til graven, hvor præsten skulle kaste jord på, ligesom han lod klokken ringe uden at spørge nogen (17).

I pesttider anlagde købstæderne nødkirkegårde, så deres i forvejen overfyldte kirkegårde kunne blive skånet. På landet var der mere plads. De mange sagn om pestkuler på landsbykirkegårde vidner om, at man begravede de pestdøde på deres sædvanlige kirkegård, men i samme plet. I 1889 fortalte gårdejer Gunde Gundesen i Kjelst Tang Kristensen følgende: »Der har indtil for en

halv snes år siden været en bank på kirkegården her i Billum, hvor dem, der døde af pesten, de var begravet« (18). Gundesens farfar havde været med til at købe kirken til sogneboerne og været kirkeværge, og fortælleren selv var en begavet og anset mand, så oplysningen om banken må være pålidelig. Stammer banken fra en pest, må der være kastet yderligere jord over gravene, og man har undgået at begrave på dette sted. I almindelighed siges det gerne, at pestkuler er fra den sorte død. Gundesen nævned blot en pest. Måske er det pesten 1659, da der i sognet i en måned døde lige så mange mennesker, som der plejede at blive begravet i et år. Selvom der var dage, præsten gravede to lig, kan de ikke være kulet ned i en grøft. Man må have valgt en særlig plet jord til disse pestramte. – Fra Seem ved Ribe hedder det på samme måde, at pestramte var begravet nord for kirken. Om denne kirkes regulering fortæller Andreas Nørgaard: »Kirkegaarden er i 1943 blevet en Del moderniseret. Gange er afmærket, gamle ikke vedligeholdte Grave sløjfet og Træer ryddet og flyttet, men der vil endnu hengaa adskillige Aar, før det hele kan blive ordnet. Syd, Vest og Øst for Kirken findes de fleste Gravsteder, men nu er man ogsaa begyndt at tage Jorden nord for i Brug. Tidligere var der ikke mange Grave her. – Folk mente, at de, der døde af den sorte Pest i 1669, laa begravet der« (18). Nørgaard skrev dette 1945, før Aksel Lassen gennem sin bog »Skæbneåret 1659« gjorde det almindelig kendt, at året, den frygtelige pest, hungertyfus'en, rasede, var 1659. Man må sige, det er godt klaret af folkemindet, at fejlen kun er 10 år.

Efterhånden rejstes enkelte træ- eller jernkors og gravsten, men som Hans Smidth viser det i sit maleri »Stormklokken, Motiv fra den jyske Slavekrig 1848«, er gravminderne anbragt uden system og uden vedligeholdelse i den sædvanlige græsmark. Ganske vist er billedet malet senere end 1848, men kunstnerens gode hukommelse og det indgående kendskab til forholdene i hans ungdoms egn lader ingen tvivl tilbage om rigtigheden. Der er endnu ingen synlige tegn på regulering eller fast inddeling. Også et billede af kunstneren J. Th. Lundbyes grav på Bedsted kirkegård 1848 viser, at der hverken er stier eller gange eller inddeling i felter.

Det var umuligt at påvise grænser eller huske grave under så uordentlige forhold. Derfor krænkedes gravfreden jævnlig, og vel oftest uden det blev påtalt. Men det kunne dog ske. Således indstævned Hans Olesen i Bølling den 21. dec. 1714 rytterbonden Anders Madsen i Vork »for den mishandling, skade og fornærmelse«, han havde forøvet mod Hans Olesens »sal. moders begravelse på Egtved kirkegaard«, da Anders Madsen gravede sin svigerfader. Der er ikke fundet dom afsagt i sagen, så den er vel ordnet i mindelighed. Hans Olesens moder tilhørte en herredsfogedslægt i Bølling, og det er vel slægtsstoltheden, der gør, at denne ene sag er rejst. Vork ligger nordligst i Egtved sogn og Bølling sydligst, og når grave fra de to steder indblandes i hinanden, viser det med sikkerhed, at her ikke dengang var udlagt gravsteder til landsbyboere,

eftersom de boede nord eller syd for kirken. 1803 foreslog sognepræsten, pastor Købke, at kirkegården skulle reguleres og bestemte områder udlægges som begravelsesplads for de enkelte byer, men dette synes ikke at være sket dengang (19). 1805 blev gravlægning i kirkerne forbudt, og samtidig kom et svagt ønske om at få kirkegårdene reguleret.

Interessen for en bedre gravfred var imidlertid vakt, og hermed fulgte tanken om faste gravsteder til hver ejendom. 1828 blev det pålagt biskopperne at påse, om kirkegårdene holdtes i tilbørlig orden. Snart søgte Ribebiskoppen Tage Christian Müller at gøre sin indflydelse gældende. Han var kendt som en dygtig, men myndig og streng embedsmand. Han fik i 1841 en forespørgsel fra en af sine provster, Zahle i Hvejsel og Givskud, om det ikke kunne pålægges kirkeejerne at forhøje kirkegårdenes stendiger og holde lågerne låst. Biskoppen lod forespørgselen gå videre til Danske kancelli, idet han tilføjede forskellige bemærkninger og forslag. Han oplyste, at kirkegårdene i Ribe stift med meget få undtagelser var i en tilstand, som lod meget tilbage at ønske, og det var vanskeligt at få digerne så høje, at ikke engang får kunne forhindres i at springe over dem. Biskoppen mente, det var kirkeværgerne, det påhvilede at ordne sligt. Endvidere fandt han det ikke tilrådeligt at låse lågerne, men foreslog at indrette dem således, at de faldt i af sig selv efter de passerende, og det kunne pålægges kirkeejerne at lægge jerngitter over udgravninger i indgangene (altså en fornyelse af de gamle rister). Desuden androg han om, at der for at tilvejebringe en bedre orden måtte påbydes *en planering af kirkegårdene, og »at der anvises hvert sted [ejendom] i sognet sin gravplads«*, men at beplantning og videre forskønnelse ikke påbydes, dog bør de stier, der er nødvendige, ordentlig afsættes. Samtidig oplyste biskoppen, at han havde en speciel grund til at ønske dette, idet en sådan regulering af kirkegårdene foretages i det mindste i en del af Slesvig og derved også i en del af Tørning len, som jo delvis hørte til hans stift. Øster Løgum, som ligger i Tørning len, dog uden for Ribe stift, er sikkert en af de kirkegårde, biskoppen tænker på. Planen, Jensen gengiver s. 21 i sin afhandling, såvel som inddelingen på selve kirkegården er utvivlsomt gennemført af den virksomme pastor Kier. De ejendomslistre og folketællinger, man havde til rådighed over sognets ejendomme, opfører beboerne landsby for landsby. Denne orden har man vist rettet sig efter, da planen udarbejdedes. Det var nemmere end f. eks at uddele gravstederne til beboerne i alfabetisk orden.

Forslaget fandt imidlertid ikke bønnehørelse i form af et påbud. 16. sept. skrev kancelliet til Tage Müller, at sådanne foranstaltninger ikke kunne pålægges kirkeejerne, »hvis pligt i almindelighed indskrænker sig til at holde kirkegårdene i sømmelig orden og at give dem forsvarligt hegn, hvortil udfordres, at det må kunne holde får ude, samt at lågerne gives en til hensigten svarende indretning.« Men »hvad der iøvrigt kan være at foretage til kirkegårdenes forskøn-

nelse og gravstedernes vedligeholdelse vil formentlig bero på deres sans for slige ting, som findes blandt sognets beboere,« og om man kunne formå dem til at træffe forandringer, »hvortil præsten nærmest måtte synes at kunne virke.« Iøvrigt henvises til de lige oprettede sogneforstanderskaber, der er pålagt at virke for god orden (20).

Reguleringen, der var i gang i Sønderjylland, var altså ikke gennemført nordenå i stiftet. Af kancelliets svar kan man vist skønne, at det heller ikke var almindeligt i landets øvrige stifter.

Præster og sogneforstanderskaber fik ikke en-to-tre vakt en så stærk interesse, at den gjorde ende på den gamle sædvane. De har måske heller ikke just overanstrengt sig! – Lidt skete der dog. Færdselen fra stætterne til kirkedøren må have slidt stier gennem græstæppet. 1848 bestemte kirkesynet i Nørre Nebel, at »gangen over kirkegården og 1 alen omkring kirkens fod bør renses for græs.« Ved samme tid var der fjernet en lignende strimmel græstørv ved Egtved kirkes sydmur. 1867 krævede synet en 2 alen bred gang ved den nordre side, det skete ikke, så buddet måtte gentages 10 år senere. Men her og ved tårnets fod blæste storm sandet bort, så man dels måtte brolægge og dels påføre ler og grus (21).

Hvordan tilstanden var endnu i 1881 fremgår af en ministerialskrivelse til biskoppen i Ålborg om forholdsregler til overholdelse af orden ved begravelsespladser på landsbykirkegårde. Skrivelsen er dateret 17. feb. 1881. Forud for denne var sognepræst, kirkeværge og provst blevet afæsket en erklæring om tilstanden på N. N. kirkegård, og efter de via biskoppen indsendte oplysninger var ministeriet ikke i tvivl om, at der i ikke få tilfælde var opgravet lig, der ikke havde ligget den lovbestemte tid i jorden, så der i høj grad manglede sømmelighed og pietet overfor afdødes hvilesteder. Det var yderligere oplyst, at forholdet ikke var enestående, men nok fandt sted på de fleste kirkegårde i stiftet, »idet reglen synes at være den, at en gravkarl eller den afdødes familie selv vælger plads på kirkegården til en grav, hvor man finder stedet mest passende uden at tage de nødvendige hensyn til alder af de forhåndenværende grave.« Ministeriet pålægger derfor N. N. kirkeværge at føre en bog over samtlige begravelser, og det var ønskeligt med numre ved hver grav, og med hensyn til stiftets andre kirkegårde måtte biskoppen pålægge præsterne at have indseende med orden og sømmelighed og give kirkeejere og kirkeværger et lignende pålæg.

Da ministerialskrivelsen gennem et optryk i Skibsteds lovsamling blev bekendt for biskop Balslev i Ribe, lod han indholdet gå videre til provsterne og skrev: »Da jeg antager, forholdene i stiftet i den omhandlede henseende ikke er meget forskellig fra Ålborg stift, anmodes De om at gøre præsterne i Deres provsti bekendt med ovenstående skrivelse« (22).

Af biskoppernes skrivelser fremgår det tydeligt, at ordningen med, at hver ejendom i sognet fik tillagt et fast gravsted, begyndte i Sønderjylland, og pastor

Kiers inddeling af Øster Løgum kirkegård ca. 1820 angiver så nogenlunde tidspunktet. Ordningen bredte sig imod nord, men så langsomt, at forholdene i Ribe stift, ifølge biskop Balslev, 40 år efter at Tage Müller havde fremsat sit forslag, ikke var meget anderledes end i Ålborg stift. Der var dog begyndt i 1881, i alt fald i Ribe stift. Kyndige lokale folk i Sneum mener således, at der på kirkegården, som blev reguleret først i 1850'erne, bl. a. stod et gravminde fra 1857 på den gårds gravsted, hvor man ved, manden boede. På Hostrup kirkegård, ligeledes Skast herred, begyndte man »planeringen« 1878 efter den nævnte geografiske plan, men også med hensyntagen til familier, så folk med f. eks. bopæl syd for kirken fik gravsted anlagt mod nord tæt ved familiemedlemmer, der ellers havde ejendom mod vest i sognet. Ved samme tid begyndte en kvinde i Lunde, der boede lige ved kirkegården, som den første at smykke gravene og vakte derved interessen. Inddelingen blev her ret streng geografisk, dog med præstegrave nærmest kirkemuren. Også i Egtved kom der nu endelig en geografisk inddeling. 1879 blev det pålagt kirkeværgerne i Egtved at inddele kirkegården i gravrækker på mindst 4 alens længde øst-vest og anlægge tværgange, men endnu 1907 klagedes der over, at kirkegården manglede gange. Den blev inddelt geografisk (23).

Mange steder fik hver gård og hvert hus da sit gravsted; derimod skete det nok ikke altid med innsiddere og fattigfolk. Udlæggelsen skete nogenlunde i den orden, Knud Jensen skildrer. Det er da også naturligt at tage ejendommene i den rækkefølge, når man går kirkegården rundt og anlægger gange og inddeler felter, når hver ejendom i sognet skal med. Det er mere et praktisk hensyn end landsbyfællesskab, der ligger til grund. Ordningen blev heller ikke alle steder gennemført konsekvent; der blev undertiden udlagt pladser, så slægtninge kunne begraves tæt ved hinanden. Mange steder gik man ikke frem efter noget bestemt princip, men sørgede for at få kirkegården inddelt i rækker, som der var adgang til, uden man behøvede at træde på andres gravsteder. Inddelingen skyldes da overhovedet ikke landsbyfællesskabet, men en bestræbelse for at sikre gravfreden.

De stærke forandringer, der er sket i landsognene i indeværende århundrede ved fremvækst af stationsbyer og bymæssige bebyggelser, ved sammenlægning eller nedlægning af gårde og husmandsbrug eller udparcellering med rækker af nye hjem til følge, har virket udslettende på ordningen med faste gravsteder til hver ejendom i sognet. Kirkeværgen måtte udvise gravsteder, hvor sådanne var ledige, uden hensyn til, hvor den afdøde havde bosted. Derfor er gravanbringelsen blevet så afvekslende, som Emil Böttiger 1950 skildrer det: »Tilsyneladende hersker der på mange ældre landsogns kirkegårde en yderst tilfældig gravbelægning, men et nøjere eftersyn vil dog ofte vise, at der kan være visse rettesnore at gå efter. Endnu kan man spore forskellen i gravstedernes værdi i hellighed fra den katolske tid. De store gravsteder findes som regel på sydsiden

af kirken mellem kor og våbenhus . . . I gravstedernes indbyrdes placering kan man undertiden følge en slægtslinje, idet beslægtede er lagt i hinandens nærhed. Meget hyppigt findes gravsteder, der har tilhørsforhold til en bestemt ejendom i sognet (24).

De slutninger, Knud Jensen har draget om alder og motiv, kan ikke passe med, hvad foran er fremført, men han har gjort sig fortjent ved at have gjort opmærksom på en inddeling, som en tid har været at finde på en hel del kirkegårde, men som nu forsvinder.

1 Evald Tang Kristensen: Danske Sagn III, nr. 640. 2 H. K. Kristensen: Holmsland og Klittens Historie I, 49 f. 3 Jesper Madsens Visitatsbog, 313. 4 Knud J. Krogh: Erik den Rødes Grønland, 29-43. 5 J. B. Løffler: En Kirkegaard fra den ældre Middelalder i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 225-46. 6 Erik Skov i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder VIII, 393. 7 P. G. Lindhardt: Kristen Gravskik i Emil Bøttiger: Kirkegaardenes Anlæg og Drift, 16 f. 8 Palladius's Visitatsbog. Ved C. Rosenberg, 8. 9 Bjarne Stoklund: Den høje ro, Skalk 1964, nr. 3, 21-29. 10 M. A. Ebbesen: Naar Vider og Vedtægter ikke slog til i Fra Ribe Amt 1943, 631 f. 11 Afskrift i Lunde-Ovtrup Liber daticus. 12 H. K. Kristensen: Nørre Horne herred, 225, 260. Kai Uldall i Hardsyssels Aarvog 1932, 35 ff. 13 L. Koch i Kirkehistoriske Samlinger I. 14 Kancelliets Brevbøger 1578, 386, 1579, 615. - Jyske Samlinger II 156 f. 15 Corpus Constitutionum Daniae III 243. 16 H. K. Kristensen: Holmsland I, 42 f. 17 Samme forf.: Ovtrup Sogn, 35 f. 18 Evald Tang Kristensen: Danske Sagn IV, 573. Andreas Nørgaard: Træk af Seem Sogns Hjemstavns historie 65 f. 19 Anst, Jerlev og Slaugs herreders tingbog 1714 21/12, 1715 11/1. Venlig meddelelse fra pens. lærer John Kvist, Egtved. 20 Indførsel i Sneum-Tjæreborg Liber daticus. 21 Nørre Nebel kirkesyns- og regnskabsprotokol. Uddrag af manuskript om Egtved kirke ved Karen Margrethe Carstens og John Kvist, venligst stillet til rådighed af John Kvist. 22 Gengivet efter indførsel i Sneum-Tjæreborg Liber daticus, venligst meddelt af fru Agnes Andersen, Allerup. 23 Venlig meddelelse fra samme. H. P. H. Novrup i Fra Ribe Amt 1916, 506. Egne jagtagelser. N. P. Hansen Pedersen i Jyske Byer og deres mænd, Skjern By og Omegn, 142. Venlig meddelelse fra John Kvist. 24 Emil Bøttiger: Kirkegaardens Anlæg og Drift, 93.

Summary

The Division of the Village Churchyards

In this article further particulars are given to Knud Jensen's description of the division of the churchyards - especially the village churchyards (FOLK og KULTUR - 1975). In Thjodhilde's churchyard in Greenland and in the mediaeval section of the churchyard of Roskilde Cathedral, men and women were buried in different parts of the churchyard. This burial custom cannot possibly - as has been maintained - derive from the open-field system nor from the different positions of the settlements in the parish. Neither did there exist any resentment against being buried on the Northern side - which was the case in later times for ages in certain places. Persons of rank were buried close to the church wall - later on inside the church. In Late Middle Ages, men and women were buried together. It has not been possible to establish any uniform plan of the placing of the graves during these times. As the dead person was carried directly to the grave, it is possible that the grave - for the sake of convenience - was placed as close as possible to the churchyard entrance generally used. From folk literature it is

known that in a certain place also the side entrances were used for burials. The Reformation did not bring about any important changes to the placing of the graves. There were no established burial places, and people were buried "here and there". About 1820 a certain planning of the churchyards started in Southern Jutland with each property having their own burial place. This custom slowly spread Northwards. This development is evidenced by notes made by the Bishops of Ribe and Aalborg. During the late 1870's this custom became common in many places – and so did the habit of family burial places. The reason of the planning was to avoid desecration of the graves which was also avoided by other kinds of divisions. These facts together with later modifications leave the impression that the division of the churchyards was incidental and varying.